

Muslimsk identitet och kulturellt folkmord i Bosnien

INNAN KRIGET NÅDDE Bosnien torde få svenskar haft klart för sig att det i Europa finns en stor inhemsk befolkning som bekänner sig till islam. Vanligen brukar man uppfatta muslimer som ett »invandrarproblem« eller en fråga om de politiska relationerna mellan Europa och arabvärlden. I själva verket har omkring tio miljoner människor på dagens Balkan en muslimsk bakgrund. Det största antalet muslimer finns i det forna Jugoslavien, där omkring fem miljoner muslimska medborgare utgjorde mer än en femtedel av befolkningen. Därefter följer Albanien, 2,3 miljoner (70 procent av invånarna), Bulgarien, 1,4 miljoner (10–15 procent), Grekland, 155.000, samt Rumänien, 50.000. Uppgifterna är ungefärliga och säger ingenting om den religiösa identifikationen.

Om man rangordrar de muslimska folkgrupperna i storleksordning blir bilden delvis en annan: albaner (5 miljoner), bosniska muslimer (2,3 miljoner), turkar (1,5 miljoner), zigenare (500.000) bulgarisktalande pomaker (180.000), makedonsktalande torbesjer (100.000–200.000) samt mindre grupper av slavisk- och grekisktalande muslimer. De områden som har den största koncentrationen muslimer är: Kosovo (90 procent), Albanien (70 procent), Sandzjak (före detta turkisk provins uppdelad mellan Serbien och Montenegro, 50 procent), Bosnien-Hercegovina (45 procent) samt Makedonien (30 procent).

Islams närvaro i Sydösteuropa är ett resultat av det Osmanska imperiets femhundraåriga dominans. Turkarna började sin erövring av Balkan under slutet av 1300-talet och deras överhöghet varade i vissa fall fram till Balkankrigen 1912–13. Muslimerna på Balkan är sunniter och tillhör den hanafitiska rättsskolan. Samtidigt har de folkligt-mystiska dervischordnarna, i synnerhet Bektasji-orden,

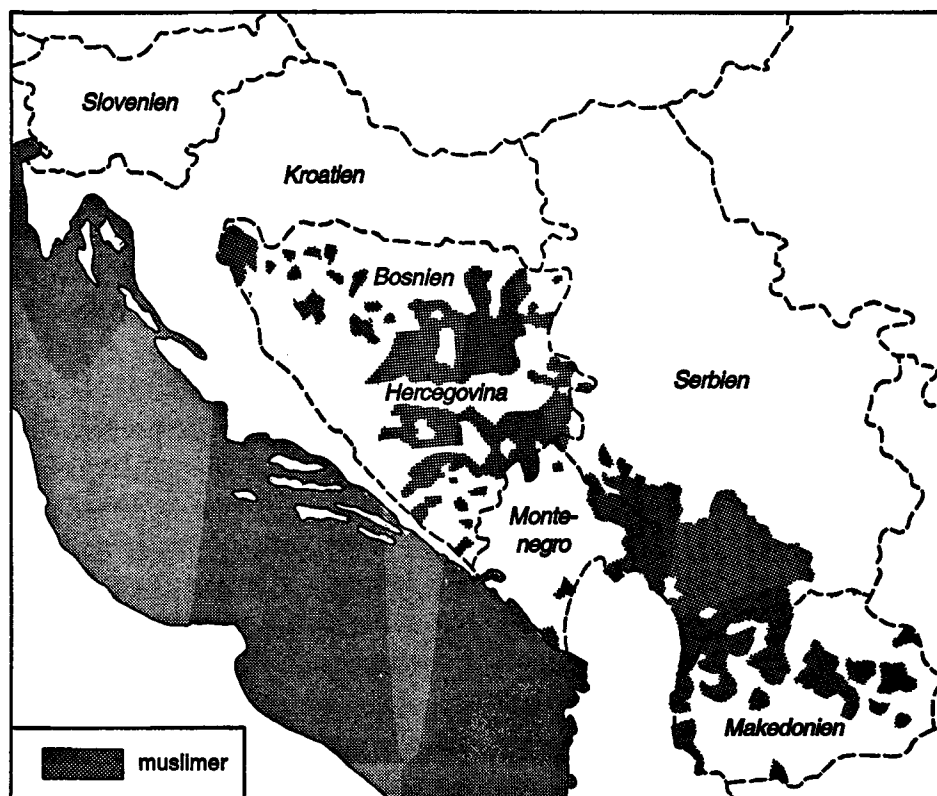
spelat en stor roll under historien. I Albanien tillhör uppskattningsvis 20–25 procent av muslimerna Bektasjiyya, och i Kosovo och Makedonien, men även i Bosnien, har Bektasji-orden och andra brödraskap fortfarande anhängare.

Den månghundraåriga osmanska överhögheten kom för alltid att sätta sin prägel på länderna i Sydösteuropa. För det första utvecklades ett politiskt och ekonomiskt system som på väsentliga punkter skilde sig från Västeuropas feodalsamhälle. För det andra uppkom en specifik Balkankultur som bidrog till den karakteristiska känslan av distans gentemot »Europa« som fortfarande kännetecknar kultur och samhällsliv i Sydösteuropa. För det tredje – och som en följd av dessa förhållanden – kom nationsbildningsprocessen både bland kristna och muslimer i hög grad att påverkas. Det bör betonas att även muslimerna övertog kulturelement från den kristna omgivningen och till de mer intressanta företeelserna på Balkan hör de synkretistiska inslagen i den folkliga varianten av islam. Ibland talar man i det sammanhanget om kryptokristendom, det vill säga sådant som bevarandet av ikoner i hemmen eller firandet av kristna helgon kunde leva kvar under en islamisk yta.

Som en följd av den framväxande nationalismen under 1800-talet och det Osmanska imperiets slutliga sönderfall i samband med första världskriget kom muslimerna på Balkan att leva som minoriteter i kristna stater. De betraktades ofta med misstro, för att inte säga hat, och i flera fall försökte man utplåna minnet av det osmanska förflutna. Upprättandet av socialistiska regimer försvårade som regel muslimernas situation ytterligare och kunde innebära mycket hårda inskränkningar i deras religiösa och kulturella rättigheter. Det mest kända exemplet är naturligtvis Albanien som 1967 officiellt blev det första ateistiska landet i världen. Ett annat är Bulgarien, där turkarnas minoritetsrättigheter gradvis försämrades, för att under 1980-talets tvångsassimilering försvinna helt.

Den serbisk-franske islamspecialisten Alexandre Popović skriver i sin 1986 utgivna bok om Balkanislam att man i Sydösteuropa kan urskilja tre typfall. För det första de länder där islam försvunnit, antingen av naturliga skäl som i Ungern, eller genom repression som i Albanien. För det andra de där man kan notera en klar tillbakagång, kopplad till en hårdhänt minoritetspolitik: Rumänien Grekland och Bulgarien. Det tredje fallet är Jugoslavien, som enligt Popović kännetecknas av en förvånande renässans för islam, i synnerhet i Bosnien och Kosovo.

I de flesta Balkanländer har således de muslimska folkgrupperna haft stora svårigheter att bevara sin kulturella och religiösa identitet. Undantaget är det

Muslimernas utbredning i före detta Jugoslavien.

forna Jugoslavien. Här fördes sedan sextioalet en på många sätt föredömlig minoritetspolitik där även små etniska grupper hade tillgång till skolor, massmedia och andra institutioner på det egna språket, och dessutom åtnjöt en allt större religiös frihet. Det är i det perspektivet paradoxalt att situationen i Jugoslavien efter de politiska förändringarna under slutet av 1980-talet utvecklas till ett förödande inbördeskrig som hotar islams existens i Bosnien, samtidigt som läget i Bulgarien normaliseras och man kan ana en religiös renässans i Albanien.

Historisk bakgrund

Muslimerna i Bosnien illustrerar kanske bättre än någon annan folkgrupp det komplexa i nationsbildningsprocessen på det sydslaviska området. Serber, kroater, montenegriner och bosniska muslimer talar samma serbokroatiska folkspråk,

men de religiöst-kulturella skillnaderna var tillräckligt stora för att i en given historisk situation ge upphov till flera distinkta nationella identiteter. Ytterst beror detta på att de olika delarna av det forna Jugoslavien under mycket lång tid dominerades av de habsburgska och osmanska imperierna. I synnerhet blev de förhållanden som rådde under den femhundraåriga turkiska överhögheten avgörande för den fortsatta utvecklingen.

I det Osmanska imperiet kategoriserades undersåtarna efter religionstillhörighet. Från turkarnas utgångspunkt fanns det inga serber, greker eller albaner – inte heller turkar – utan i stället muslimer, ortodoxa, katoliker eller judar. Denna princip var en naturlig konsekvens av islams världsuppfattning och avsaknaden av ett västerländskt religionsbegrepp. Man gjorde ingen strikt åtskillnad mellan en profan och en religiös sfär, mellan stat och religion, utan samhälle-kultur-religion uppfattades som en enhet där allt var underställt den islamiska lagen, *sharia*. Eftersom en majoritet av invånarna på Balkan inte var muslimer kunde *sharia* inte tillämpas i deras fall och turkarnas lösning var att ge de underkuvade folken ett relativt stort mått av kulturell autonomi. De behöll i stor utsträckning sin egen rättsskipning och representerades politiskt av sina religiösa ledare.

Denna ordning, som brukar kallas *millet*-systemet, innebar alltså att samhället bestod av olika socio-religiösa grupper (*millet*) som levde sida vid sida. Detta gav upphov till en specifik multi-etnisk Balkankultur där städerna blev mötesplatser mellan kristet, muslimskt och judiskt. Varje grupp levde i sitt *mahala* (kvarter) där det egna språket och den egna livsstilen bevarades. Man tillbad sin Gud på hebreiska, arabiska, kyrkoslaviska eller bysantinsk grekiska, men möttes på marknadsplatsen och i hantverkargränderna. I en stad som Skopje kunde man vid sekelskiftet höra turkiska, grekiska, ladino, albanska eller slaviska dialekter talas, och oavsett etnisk tillhörighet var stora delar av befolkningen flerspråkig.

Som regel bedrev turkarna ingen mission och den majoritet av greker och sydslaver som levde på landsbygden bevarade i stor utsträckning sin ursprungliga religion och kultur. Det mest kända undantaget är Bosnien, där en stor del av invånarna islamiserades relativt snabbt. Enligt en förklaring skulle detta ha berott på att den bogomilska kättarrörelsen under medeltiden varit särskilt stark just i Bosnien. Enligt ett annat synsätt berodde övergången till islam i stället på den bosniska adelns strävan att behålla sina privilegier.

Hur det än förhåller sig är dagens bosniska muslimer ättlingar till dessa serbokroatisktalande konvertiter. Under den turkiska tiden kallades de av

omgivningen – och betraktade också sig själva som – *turci*, det vill säga turkar, eller snarare muslimer. Så länge det Osmanska imperiet och *millet*-systemet var intakt hade de ingen anledning att uppfatta sig på annat sätt. Det var först när den moderna serbiska och kroatiska nationalismen gjorde sig gällande i Bosnien under 1800-talet som de serbokroatisktalande muslimerna ställdes inför kravet att identifiera sig även i nationell mening. Som i alla sådana situationer fanns till en början flera alternativ. De muslimer som hörde till samhällets ledande skikt och fått en europeisk bildning betraktade sig inte sällan som kroater eller serber – oftare som kroater, vilket är naturligt med tanke på att både Kroatien och Bosnien vid den här tiden tillhörde det Habsburgska kejsardömet.

Problemet för en sekulariserad muslim i Bosnien var emellertid att det var mycket svårt att bli kroat eller serb, eftersom även dessa identiteter ytterst byggde på den religiösa tillhörigheten. I sin kända bok *Nations and Nationalism* påpekar Ernest Gellner med en träffande formulering att före detta muslimer inte kunde identifiera sig med före detta katoliker eller före detta ortodoxa. För att vara muslim i dagens Bosnien behöver man å andra sidan inte tro att det inte finns någon annan Gud än Gud och att Muhammed är hans budbärare. Men, säger Gellner, man måste ha förlorat denna tro.

I den arabisk- eller turkisktalande muslimska världen är det möjligt att bygga en modern identitet på språket och kanske på panarabiska eller panturkiska strömningar. Den möjligheten står inte till buds i Bosnien. I motsats till kroater och serber kan man inte heller kompensera den bristande historiska kontinuiteten genom att söka sina rötter i en inhemsk medeltida högkultur. De serbokroatisktalande muslimernas högkultur var den världsomspännande islamiska civilisationen, och i bosniska småstäder fanns lärda män och diktare som gav sina bidrag till den persisk- och arabiskspråkiga litteraturen.

En försvårande omständighet är att muslimerna enligt både den kroatiska och serbiska traditionen i praktiken är ett slags förrädare som gjorde gemensam sak med de turkiska erövrarna. Ett exempel är de problem som uppstod under 1980-talet när muslimska intellektuella i Bosnien protesterade mot »antimuslimska« inslag i skolundervisningen som exempelvis »Bergskransen« skriven av 1800-talets störste serbiske diktare, den montenegrinske fursten och biskopen Petar Petrović Njegoš. Fortfarande anser förmodligen en majoritet av både kroater och serber att muslimerna i Bosnien »egentligen« är kroater, respektive serber, låt vara omedvetna om sitt rätta ursprung.

VÄSTVÄRLDEN

Efter Berlinkongressen 1878 ockuperades Bosnien-Hercegovina av Österrike-Ungern, vilket blev en vändpunkt för de bosniska muslimerna. Dels kom de på allvar i kontakt med ett modernt europeiskt samhälle, dels blev frågan om deras identitet akut. Under den österrikiska tiden 1878–1918 försökte myndigheterna popularisera begreppet bosnjaker och talade även om ett bosnjakiskt språk. Politiken hade ingen större framgång, beroende på att det för de katolska och ortodoxa folkgrupperna redan fanns ett kroatiskt respektive serbiskt alternativ, samtidigt som den islamiska identiteten fortfarande var den naturliga för en majoritet av muslimerna.

Den österrikiska ockupationen innebar en dramatisk kulturell förändring. Muslimerna förlorade den privilegierade ställning de haft under *millet*-systemet och islam blev en minoritetsreligion i en kristen stat. Österrikarna skapade en ny hierarkisk organisation och införde 1882 posten som *reis-ul-ulema*, muslimernas religiösa överhuvud. Samtidigt övertog staten i praktiken kontrollen av *wakuf* (*wakf*), de religiösa stiftelserna. Detta, liksom missionssträvanden från katolska kyrkans sida, väckte ett starkt motstånd och decennierna kring sekelskiftet dominerades av muslimernas kamp för religiös-kulturell autonomi, något man slutligen uppnådde 1909.

Som ett resultat av de politiska förändringarna utvandrade ett stort antal muslimer från Bosnien. Det finns inga säkra uppgifter, men enligt vissa bedömare skulle 150.000 personer ha emigrerat till Turkiet under åren 1878–1914, något som innebar att Bosniens etniska struktur förändrades. Enligt den österrikiska folkräkningen 1879 levde 448.613 muslimer i Bosnien, vilket motsvarade 38.7 procent av befolkningen. År 1910 uppgick antalet muslimer till 612.137, men deras andel av befolkningen hade sjunkit till 32.3 procent.

I mellankrigstidens Jugoslavien erkändes endast serber, kroater och slovener som distinkta folkgrupper eller nationer, och de bosniska muslimernas situation var till en början svår. Under de första efterkrigsåren utsattes de för trakasserier och förföljelser, i vissa fall brutalt våld. Den jugoslaviska jordreformen drabbade dessutom muslimerna särskilt hårt, eftersom nästan alla större jordägare i Bosnien var muslimer, samtidigt som de muslimska småjordbrukarna diskriminerades.

Muslimernas strävanden gick ut på att slå vakt om islam och de religiösa institutionerna samt försöka uppnå någon form av autonomi. Deras politiska parti, Jugoslaviska muslimanska organizacija (Jugoslaviska muslimska organisationen, JMO), balanserade under sin ledare Mehmet Spaho skickligt mellan

olika maktgrupperingar och lyckades genom att utnyttja rivaliteten mellan serber och kroater förbättra muslimernas situation. På det religiösa planet organiserades muslimerna 1930 i en kyrkoliknande struktur, Islamska vjerska zajednica (Islamska trossamfundet), samtidigt som den religiösa autonomi från 1909 upphävdes och staten övertog ledningen av *vakuf*-stiftelserna. En ytterligare markering var att *reis-ul-ulema* fick sitt säte i Belgrad.

Tack vare JMO:s nyckelposition i jugoslavisk politik fick det islamiska trossamfundet 1936 en ny konstitution som innebar en återgång till den religiöst-kulturella autonomi från den österrikiska tiden. Man tog på nytt kontroll över *vakuf*-institutionerna och kunde även behålla viktiga delar av islamisk familjelagstiftning. Samtidigt fick *reis-ul-ulema* återigen sitt säte i Sarajevo, de jugoslaviska muslimernas kulturella och religiösa centrum. Vid denna tid fanns i den bosniska huvudstaden teologisk utbildning både på gymnasie- och högskolenivå, och flera hundra koranskolor var verksamma i Bosnien.

Under andra världskriget tillhörde Bosnien-Hercegovina den kroatiska usta-sjastaten. Muslimerna förklarades officiellt vara den »kroatiska nationens blomma« och ett tecken på deras betydelse var att man i Zagreb lät uppföra en stor moské. Vissa muslimer gjorde gemensam sak med fascistregimen och det organiserades även ett muslimskt SS-förband, den så kallade Handžar-divisionen. Det bör emellertid understrykas att muslimska religiösa ledare på ett tidigt stadium offentligt tog avstånd från ustasjas folkmordspolitik och det fanns starka sympatier både för den kommunistledda partisanrörelsen och de grupper som strävade efter muslimsk autonomi.

Bosnien-Hercegovina blev central skådeplats för ett blodigt inbördeskrig mellan serber, kroater och muslimer. Ingenstans förekom en sådan grymhet och ingenstans var offren så stora. Samtidigt blev Bosnien paradoxalt nog symbol för att en samlevnad var möjlig. Den kommunistiska partisanrörelsens stora bedrift var att mobilisera bosnier ur alla etniska grupper i kampen mot inkräktaren och det var ingen tillfällighet att det federala Jugoslavien utropades i Jajce 1943.

Islam under socialismen

I det titoistiska Jugoslavien kom de bosniska muslimerna i viss mån att inta en särställning. Till en början drabbades emellertid islam som religiöst samfund mycket hårt, kanske hårdare än andra, av den socialistiska regimens antireligiösa

politik. Hela den muslimska infrastrukturen, där *wakuf*-stiftelserna spelade en central roll och som bland annat svarade för undervisning och socialvård, slogs sönder. Jordegendomar och byggnader beslagtogs, koranskolor och högre islamiska läroanstalter stängdes och den muslimska pressen tystades. *Sharia*, som till vissa delar gällt under mellankrigstiden upphävdes, och de muslimska kvinnorna förbjöds bära slöja. De som vägrade att anpassa sig utsattes för hårda repressalier.

Ett exempel på motståndet mot den socialistiska regimens antiislamiska politik var uppgörelsen med rörelsen Mladi Muslimani, Unga Muslimer, under åren 1946–49. Organisationen, som började ta form strax före andra världskriget, uppkom som en reaktion på muslimernas allmänna situation i mellankrigstidens Jugoslavien. Ungmuslimerna strävade efter en förnyelse av islam, och ansåg en religiös renässans vara en förutsättning för den muslimska befolkningens integritet och oberoende. Inte minst oroades Ungmuslimerna av den delning av Bosnien som blev konsekvensen av att ett autonomt Kroatien bildades 1939. Deras farhågor besannades när Bosnien-Hercegovina i sin helhet införlivades med den kroatiska ustasjastaten 1941. Under kriget verkade man inom ramen för imamernas förbund El Hidaje eller i den humanitära organisationen Merhamet och intog en starkt avvisande hållning både till ustasjarörelsen och de kommunistiska partisanerna.

Efter kriget fortsatte Ungmuslimerna sin verksamhet och försökte bland annat infiltrera den regimkontrollerade muslimska sammanslutningen Preporod, Pånyttfödelse. Sedan detta misslyckats – myndigheterna kom organisationen på spåren och ställde 1947 ett tiotal medlemmar inför rätta – radikaliserades motståndet och man övergick till illegal verksamhet. Rörelsens centra fanns i Sarajevo och Mostar, liksom vid universitetet i Zagreb, och man hade flera tusen medlemmar i ett trettiotal av Bosnien-Hercegovinas städer. Det kan tilläggas att Mladi Muslimani organiserades av unga män och kvinnor som kom från ansedda beg-släkter eller borgarfamiljer, det vill säga människor som under andra förhållanden skulle ha tillhört eliten i Bosnien-Hercegovina.

En av ledarna för Mladi Muslimani var Alija Izetbegović, Bosniens nuvarande president. Han dömdes till tre års fängelse av en militärdomstol i den första rättegången 1947. Därigenom undgick han den dödsdom som drabbade fyra av organisationens ledare 1949. Det är oklart hur många processer som genomfördes, de flesta var hemliga, men man har talat om femton olika rättegångar, och allt som allt drabbades drygt tusen anhängare. Enligt vissa bedömare skulle så

många som fem tusen personer ha berörts på ett eller annat sätt: arresterade, torterade, förföljda, dömda, dödade under rannsaking eller efter rättegång. Det innebär att Ungmuslimerna svarade för den mest utbredda ideologiskt betingade protesten mot den kommunistiska regimen.

Efter Jugoslaviens brytning med Sovjetunionen och utveckling mot ett pseudo-demokratiskt samhälle förbättrades emellertid muslimernas, liksom de ortodoxas och katolikernas, ställning avsevärt. Man fick tillstånd att öppna de muslimska läroanstalterna, återuppta religionsundervisning av barn och ungdomar, utge tidskrifter och litteratur. Det blev också lättare för de vanliga medborgarna att ge uttryck åt sin religiösa övertygelse. På grund av Titos ambitioner att spela en framträdande roll i den alliansfria rörelsen fick muslimerna dessutom en utrikespolitisk nyckelroll och fungerade som bro till tredje världen. Ambassadörer i muslimska stater hämtades som regel ur de bosniska muslimernas, albanernas eller turkarnas led och det är ingen tillfällighet att den bosniske politikern Dzemal Bijedić blev jugoslavisk premjärminister 1972. Detta var till fördel även för islam. Besöket hos muslimerna i Sarajevo var en obligatorisk punkt i gästande statsmäns reseprogram, något som mattorna i Gazi Husrev-begmoskén, skänkta av Nasser, Sukarno och Kadaffi, vittnar om.

Bortsett från de kontakter som uppmuntrades officiellt, uppstod så snart tillfälle gavs ett samarbete även på det religiösa planet. Innan man i Sarajevo 1977 öppnade en islamisk teologisk fakultet – till stor del bekostad med medel från Saudiarabien – fick blivande imamer ofta sin utbildning vid prestigefyllda läroanstalter som det islamiska universitetet al-Azhar i Kairo. Det innebar att det i Bosnien-Hercegovina på 1980-talet fanns ett engagerat och välutbildat religiöst ledarskap som talade flytande engelska och arabiska, och som åtnjöt ett långt större förtroende hos allmänheten än de lokala partisekreterarna.

Islam var vid sidan av den ortodoxa kyrkan i Makedonien det religiösa samfund som var mest beroende (eller kontrollerat) av staten och kommunistpartiet, vilket särskilt kom till uttryck i valet av *reis-ul-ulema*. Det skulle dröja ända till 1991 innan muslimernas religiösa ledare tillsattes utan inblandning från myndigheterna. Överhuvudtaget intog man en försiktig hållning och koncentrerade sig på att utveckla förutsättningarna för den religiösa verksamheten genom utbildning och byggande av gudstjänstlokaler. Nära en tredjedel av de moskéer som var i bruk i slutet av 1980-talet hade byggts under efterkrigstiden, de flesta efter 1970.

VÄSTVÄRLDEN

Från de religiösa ledarnas sida brukade man ofta framhålla förenligheten mellan islams idéer och det socialistiska budskapet, och man betonade särskilt den egna religionens rationella och »moderna« karaktär. Vad islam skulle kunna erbjuda socialismen var å andra sidan den andliga dimension som den marxistiska ideologin hittills saknat. Det intressanta är att sådana tankegångar även förekom bland partiet närstående intellektuella eller politiska funktionärer.

Religiösa institutioner

Islamiska trossamfundet var i efterkrigstidens Jugoslavien organiserat i fyra områden: 1 Bosnien-Hercegovina med centrum i Sarajevo; hit hörde även Kroatien och Slovenien; 2 Serbien, inklusive Kosovo, med centrum i Priština; 3 Makedonien som förvaltades från Skopje; samt 4 Montenegro, som styrdes från Titograd (Podgorica).

Varje område leddes av ett äldsteråd (Islamsko starjesinstvo), och högsta organ på jugoslavisk nivå var det Högre islamiska äldsterådet (Vrhovno Islamsko Starjesinstvo). De jugoslaviska muslimernas religiösa överhuvud, *reis-ul-ulema*, en post som inrättades av österrikarna 1882, hade sitt säte i Sarajevo. Det bör betonas att denna organisatoriska struktur fortfarande består, trots att huvuddelen av muslimerna idag lever i tre skilda stater: Bosnien-Hercegovina, Förbundsrepubliken Jugoslavien (Kosovo, Montenegro, Serbien), samt Makedonien. Muslimerna i Belgradområdet har dock efter en schism lämnat gemenskapen.

Muslimerna i Jugoslavien förfogade över nära 2.800 moskéer och *mesdžid* (*masjid* – »bönehus« eller församlingslokaler) av vilka 900 uppfördes under efterkrigstiden. Till de mer spektakulära nybyggena hör den stora moské som 1987 invigdes i Kroatiens huvudstad Zagreb. Ett uttryck för lojaliteten mot islam är för övrigt att det stora flertalet moskéer byggts genom bidrag av de troende själva, inte minst från bosniska eller albanska gästarbetare i Västeuropa.

Bland muslimerna i det forna Jugoslavien är ungefär 3.000 imamer verksamma. Vad gäller teologisk utbildning finns flera läroanstalter på gymnasie- och högskolenivå. Till de tidigare existerande medrese (*madrasa*) i Sarajevo (Gazi Husrev begova medresa) och Priština (Alaudin medresa) kom 1984 Isa begova medresa i Skopje och dessförinnan den kvinnliga medresan i Sarajevo 1977. Sedan 1977 finns även en muslimsk teologisk fakultet i Sarajevo, som förutom utbildning av religionslära har en sektion för orientalistik inriktad på studiet av

islam på Balkan. Fortfarande studerar dock flera hundra muslimer vid teologiska läroanstalter i den muslimska världen, särskilt i Egypten, Irak och Saudiarabien. Muslimerna bedriver även religionsundervisning för barn och ungdomar och i vissa fall konkurrerar man med det ordinarie skolsystemet. Man räknar med att omkring 60 procent av barnen deltar i undervisningen och det har förekommit, i synnerhet i Kosovo och Makedonien, att muslimska föräldrar inte skickar flickorna till grundskolan eller gymnasiet, men väl till koranskolan.

Muslimerna ger ut flera tidningar och tidskrifter på serbokroatiska och andra språk. I Sarajevo publiceras den officiella *Glasnik Vrhovnog Islamskog Starjesinstva*, som utkommer en gång i månaden och innehåller organisationsnyheter och samfundets offentliga ställningstaganden i olika frågor, samt *Preporod*, en tvåveckorstidning som motsvarar de ortodoxas *Pravoslavlje* eller den katolska *Glas Koncila*. Vidare publiceras kulturtidskriften *Islamska misao* samt ungdomstidningen *Zemzem*. I Priština utkommer på albanska *Edukata Islamë* och *Ditura Islamë*. I Makedonien började man 1987 ge ut *El Hilal* på makedonska, albanska och turkiska. Till detta kommer utgivning av en kalender, religiösa skrifter och avhandlingar, liksom läroböcker i arabiska och turkiska.

I Bosnien, och framförallt i Kosovo och Makedonien, har de folkligt-mystiska dervisch- eller sufiordnarna, särskilt Bektasjiyya, spelat en mycket betydelsefull historisk roll. Idag finns uppskattningsvis 50.000 anhängare till de nio brödraskap som är verksamma på sydslaviskt område. Dervischerna har både av myndigheterna och den officiella islam betraktats med misstro, men de har trots detta lyckats befästa sin ställning. År 1974 bildades i Prizren (Kosovo) en särskild organisation för dervischordnarna, som efter misslyckade förhandlingar med det Islamiska trossamfundet ombildades till vad som i praktiken blev ett andra muslimskt samfund i Jugoslavien.

De bosniska muslimernas särställning framgår av att över hälften av alla moskéer var belägna i republiken Bosnien-Hercegovina. Att de bosniska muslimerna spelat denna roll beror inte enbart på att de tidigare utgjorde den största muslimska folkgruppen på jugoslaviskt område. Till skillnad från de muslimska miljöerna i Kosovo eller Makedonien finns i Bosnien-Hercegovina sedan länge muslimska intellektuella delaktiga i både islamisk och västerländsk kultur. Ett uttryck för detta är också att posten som *reis-ul-ulema* traditionellt har besatts med bosniska muslimer.

Den religiösa situationen

Ofta menar man att islams religiösa roll i det bosniska samhället inte är särskilt stor. Man brukar påpeka att det i det här fallet är fråga om europeiska muslimer som inte har mycket gemensamt med islamiska »fundamentalister«. Det är förvisso sant att de bosniska muslimerna lever i Europa och att den serbiska propagandans tal om »khomeynism« eller en »islamisk sammansvärjning« är överdrivet. Samtidigt står det muslimska samhället i Bosnien, liksom i Makedonien och Kosovo, i princip inför samma grundläggande problem som alla muslimska samhällen. Hur skall man kunna formulera en etnisk identitet skild från den religiösa eller dra en gräns mellan religion och politik i en kulturmiljö där detta inte varit brukligt? Det är just det dilemman som präglat de bosniska muslimernas historia under de senaste hundra åren.

Frågan om islams inflytande kan inte besvaras entydigt eftersom det saknas ingående och statistiskt representativa religionssociologiska undersökningar av den typ som sedan 1960-talet har genomförts i Slovenien och Kroatien. De data som finns tillgängliga tyder dock tillsammans med vad man i övrigt känner till på att islam ändå spelar en betydelsefull roll i dagens Bosnien. I den jugoslaviska folkräkningen av år 1953 kunde medborgarna ange sin religiösa tillhörighet eller välja att kategorisera sig som icke troende. I Jugoslavien som helhet betraktade sig endast drygt 12 procent av befolkningen som ateister, samtidigt som det fanns karakteristiska skillnader mellan konfessionerna. Andelen ateister var större bland de ortodoxa folkgrupperna (montenegriner 39,5 procent, serber 15,8 procent, makedonier 15,8 procent) än bland katolikerna (slovenier 10,3 procent, kroater 10 procent), medan den avgjort lägsta andelen icke troende återfanns hos kategorierna »jugoslaver« (huvudsakligen bosniska muslimer), 4 procent och »icke slaver« (till största delen albaner) 3,3 procent.

Drygt tio år senare (1964) genomfördes en komparativ sociologisk undersökning i de jugoslaviska delrepublikerna och autonoma områdena. Andelen troende var störst i Kosovo (91 procent) och Bosnien-Hercegovina (83,8 procent), det vill säga; områden med en stor muslimsk befolkning.

Från senare perioder saknas tyvärr ofta jämförbara data på jugoslavisk nivå, och i den mån de förekommer är urvalen problematiska. Ett exempel är en undersökning från 1990 enligt vilken andelen troende i Bosnien skulle uppgå till 28 procent, jämfört med 67 procent i Kosovo. Även om man tar hänsyn till att

de ortodoxa serberna drar ned resultatet är skillnaden alltför stor. Det visar sig att andelen muslimer i urvalet är endast 28 procent, samtidigt som andelen partimedlemmar ligger på 50 procent, vilket i båda fallen drastiskt skiljer sig från verkligheten och därmed snedvrider resultatet. Om man i stället jämför religiositeten bland personer med olika konfessionell bakgrund framgår enligt samma undersökning att 62 procent av katolikerna, 60 procent av muslimerna och 39 procent av de ortodoxa är troende.

Ett genomgående drag i alla jugoslaviska undersökningarna är de stora skillnaderna i religiositet mellan stad och landsbygd samt mellan låg- och högutbildade. Den bosniska religionssociologen Esad Ćimić, som på 1960-talet rapporterade en genomsnittlig religiositet på runt 60 procent bland muslimerna, fann att skillnaderna var särskilt stora i deras fall. Samma tendens återkommer i en undersökning bland albanska muslimer på den makedonska landsbygden, där andelen troende uppgick till 90 procent.

Man kan därför anta att islam har en relativt stark ställning på den bosniska landsbygden, och att muslimerna enligt gängse religionssociologiska kriterier ligger i närheten av katolikerna. Det finns dessutom flera tecken som tyder på att det religiösa engagemanget i städerna var växande mot slutet av 1980-talet. Delvis är det fråga om en religiositet som tidigare inte tilläts komma till uttryck, och man kan även lägga märke till en stark politisering av religionen som snarare är ideologisk än religiös till sin karaktär. Men även om man tar hänsyn till detta finns det av allt att döma bland intellektuella i Bosnien ett nytt engagemang för islam.

Familjestruktur

I samband med rapporteringen från kriget i Bosnien har man ofta understrukt hur vanligt det är att människor gifter sig över religions- och kulturgränserna, vilket varit ytterligare ett argument för dem som velat peka på islams svaga ställning. Ibland sägs att andelen blandäktenskap skulle uppgå till 30 procent, en siffra som av allt att döma knappast är tillförlitlig. Det är naturligt att man i urbana miljöer i Bosnien, i synnerhet i Sarajevo och andra större städer, liksom i de högre samhällsskikten, kan finna ett relativt stort antal blandäktenskap. Men det är i så fall oftare fråga om giftermål mellan kroater och serber än mellan muslimer-serber eller muslimer-kroater.

Enligt de demografiska undersökningar som genomförts i Jugoslavien har

VÄSTVÄRLDEN

andelen blandäktenskap under efterkrigstiden ökat från 8,6 till 13 procent. De är vanligast i provinsen Vojvodina och Kroatien, liksom i vissa större städer. I Bosnien ingicks 1981 12 procent av alla äktenskap mellan personer av olika etnisk tillhörighet. Religionens betydelse i det här fallet framgår av att andelen blandäktenskap i realiteten minskar ytterligare om man i stället för etnisk tillhörighet utgår från religiös-kulturell bakgrund. I så fall är det endast drygt 7 procent av de jugoslaviska äktenskapen som ingås mellan personer som tillhör skilda kulturtraditioner. Detta blir särskilt tydligt om man går till de muslimska folkgrupperna. Mellan 1950 och 1981 var andelen etniskt heterogena äktenskap bland de bosniska muslimerna 7 procent, bland albanerna 5,5 och bland turkarna 16,5 procent. Samtidigt gifte sig enbart 3,8 procent av turkarna, 2,8 av albanerna och 5 procent av muslimerna över religionsgränsen. I själva verket finns det på »jugoslaviskt« område fyra olika konstellationer av folkgrupper som tenderar att ingå äktenskap med varandra. En sådan är just turkar, albaner och muslimer.

Man skulle kunna göra den invändningen att de som i folkräkningarna deklarerat sig som »jugoslaver« till nära 27 procent har valt make/maka som tillhör en annan etnisk grupp. Detta ändrar emellertid knappast den dominerande trenden. För det första är gruppen »jugoslaver« förhållandevis liten, för det andra vet vi inte hur stor del av dessa »blandäktenskap« som verkligen är etniskt heterogena. Bakom kategorin »jugoslaver« döljer sig nämligen muslimer, serber eller kroater och ett äktenskap mellan en jugoslav och en muslim kan därför i själva verket vara etniskt homogent i objektiv mening.

Det är intressant att konstatera att äktenskapsmönstret bland det forna Jugoslaviens muslimer, på samma sätt som i det sovjetiska Centralasien, spelat en viktig roll som gränsbevarande mekanism. Det är uppenbart att även de som inte är religiöst engagerade, eller som endast bevarar vissa folkreligiösa element, ändå i mycket stor utsträckning är känslomässigt bundna till traditionen. Detta har betydelse när man diskuterar förutsättningarna för en eventuell religiös renässans.

Sekulär muslimsk nationalism

När det socialistiska Jugoslavien bildades efter andra världskriget blev Bosnien-Hercegovina en av den nya federationens delstater. Bosnien skilde sig emellertid i ett väsentligt avseende från övriga jugoslaviska republiker. Här fanns inget »statsfolk« som utgjorde en majoritet av invånarna och därmed satte sin prägel på

samhälle och kulturliv. I stället levde tre större folkgrupper tillsammans: serber, muslimer och kroater. Att man ändå valde att konstituera en bosnisk republik berodde dels på fruktan för serbisk/kroatisk rivalitet, dels på det stora muslimska inslaget i befolkningen.

Under mellankrigstiden hade det jugoslaviska kommunistpartiet – under inflytande av Komintern – gjort vissa uttalanden som kunde tyda på att man ansåg att de bosniska muslimerna åtminstone potentiellt utgjorde en distinkt folkgrupp eller nation. Den dominerande uppfattningen var emellertid att det rörde sig om en religiös grupp som på grund av specifika historiska omständigheter hade vissa kännetecken som tillkommer etniska grupper. Detta kommer klart till uttryck i ett uttalande i *Oslobodjenje* den 9 april 1945 av Rodoljub Čolaković, Bosniens förste premiärminister: »I Bosnien och Hercegovina lever som bekant två nationer: serber och kroater, samt muslimer som otvivelaktigt är av slaviskt ursprung. De kommer att erbjudas möjligheten att i lugn och ro bestämma sig för en nationell identitet.«

Osäkerheten om de bosniska muslimernas status återspeglas i de jugoslaviska folkräkningarna. År 1948 hade man möjlighet att deklarerat sig som »serbisk muslim«, »kroatisk muslim« eller »nationellt obestämd muslim«. Det övervägande flertalet, nära 800.000 personer eller 90 procent, valde det sista alternativet. År 1953 fanns i stället kategorin »obestämda jugoslaver« och 1961 »muslimer-etnisk tillhörighet«. I samband med Jugoslaviens utveckling mot en starkt decentraliserad federation erkändes slutligen de bosniska muslimerna 1968 som ett statsbärande sydslaviskt folk på samma nivå som serber, kroater, slovenier, makedonier och montenegriner. Detta bekräftades i de konstitutionella förändringarna i början av 1970-talet, och i folkräkningen 1971 fanns för första gången kategorin »Muslimer i nationell mening«.

Det bosniska kommunistpartiet kontrollerades av en koalition bestående av muslimer, serber och kroater. Inte minst spelade vissa muslimska släkter eller »klaner« en betydande roll, och det var dessa sekulariserade muslimer i kommunistpartiets ledning som, inte utan motstånd, drev fram förändringen av muslimernas politiska status. Den nya nationen fick namnet *Muslimani*, muslimer, och erkännandet blev inledningen till en nationsbildningsprocess där muslimernas historia och kultur lyftes fram på ett helt annat sätt än tidigare. Eftersom man från kommunisternas sida ville tona ned den religiösa dimensionen så mycket som möjligt, fanns det klara tendenser att framhäva muslimernas (eventuella) bogo-

miliska ursprung, något som åtminstone indirekt hade politiska implikationer eftersom det skulle kunna tolkas som om muslimerna »egentligen« var Bosniens statsfolk.

Det är möjligt att kommunistpartiet genom valet av beteckningen muslim räknade med att neutralisera islams politiskt, men effekten blev snarast den motsatta. Det enda sättet att på serbokroatiska skilja mellan begreppet muslim i etnisk och religiös mening var genom användande av stor eller liten bokstav (Musliman – musliman). Eftersom den etniska identiteten i det här fallet vore otänkbar utan den religiösa grundvalen blev följden att de som rättade sig efter den islamiska traditionens bud, trots allt, var »mer genuina« muslimer än andra. Detta underströks vidare av att de kulturinstitutioner som i övriga jugoslaviska republiker hade en klar nationell prägel i Bosnien-Hercegovina var gemensamma för de tre folkgrupperna. Men medan kroater och serber hade »sina« vetenskapsakademier och kulturstiftelser utanför Bosnien, i Zagreb och Belgrad, kom de islamiska institutionerna i realiteten att spela en motsvarande roll för muslimerna. För övrigt var det i relationerna med den muslimska världen omöjligt att upprätthålla distinktionen mellan religion och nation, och det är i det perspektivet knappast en tillfällighet att det »Islamiska trossamfundet« (Islamska vjerska zajednica) år 1969 – samtidigt som den muslimska nationen erkändes – bytte namn till »Islamiska gemenskapen« (Islamska zajednica).

Den ändrade attityden till muslimerna sammanföll med en allmän modernisering av det bosniska samhället, som bland annat innebar att allt fler muslimer kom i kontakt med en industrialiserad och urban miljö, eller skaffade sig högre utbildning. Deras andel av medlemskåren i det bosniska kommunistpartiet ökade dramatiskt under 1980-talet och de gjorde i allt större utsträckning karriär inom den bosniska maktapparaten. Till detta kom att muslimerna beroende på en snabb folkökning och omfattande kroatisk och serbisk utvandring ökade sin andel av Bosnien-Hercegovinas befolkning. Under mellankrigstiden utgjorde muslimer-na 30,8 procent, serberna 40,5 procent och kroaterna 22,2 procent av invånarna. År 1991 var bilden en annan: muslimerna uppgick till 43,7 procent, serberna 31,3 procent och kroaterna 17,5 procent av Bosniens befolkning, och man kunde ana en absolut muslimsk majoritet inom en inte alltför avlägsen framtid.

Den politisk-religiösa mobiliseringen av muslimerna och de demografiska förändringarna skapade oro bland både serber och kroater – i synnerhet bland de förra. Man började tala om hur en stalinistiskt färgad »islamisk socialism« hade

tagit över i Bosnien, och flera kända intellektuella lämnade Sarajevo. Anklagelserna var berättigade i så måtto att den bosniska regimen hörde till de mer konservativa och dogmatiska i Jugoslavien. Med hänvisning till den ömtåliga balansen mellan religioner och folkgrupper ingrep kommunistpartiet mycket hårt mot allt som kunde rubriceras som hets mot folkgrupp eller »kleronationalism«. Vad som i Kroatien eller Serbien knappast var kontroversiellt kunde i Bosnien om det ville sig illa leda till fängelse. Detta drabbade emellertid alla konfessioner, inte minst islam.

Processen i Sarajevo

Efter revolutionen i Iran ökade nervositeten påtagligt bland de bosniska ledarna och man satte igång en kampanj mot »kleronationalistiska« strömningar inom de religiösa samfundén. Kulmen nåddes 1983 med den beryktade processen i Sarajevo mot tretton muslimska intellektuella. De anklagades för att ha bedrivit omstörtande verksamhet med syftet att skapa en islamisk stat på bosnisk mark. Bland de åtalade fanns ingenjörer, ekonomer, jurister, lärare och imamer. Två var kvinnor. Huvudåtalad var Alija Izetbegović, Bosniens nuvarande president, som dömdes till fjorton års fängelse. (Straffet sänktes i högre instans till nio år, av vilka han avtjänade nära sex.)

Anklagelserna gällde bland annat Izetbegovićs skrift *Den islamiska deklARATIONEN*, tryckt första gången redan 1974 och utgiven på arabiska, engelska och turkiska, dock aldrig på serbokroatiska. Med deklARATIONEN som inspirationskälla och utgångspunkt hade de åtalade enligt domstolen bildat en hemlig organisation. De hade försökt popularisera sina idéer via seminarieverksamhet vid den teologiska fakulteten och moskéer och även haft kontakter med utlandet (Iran).

Rättegången byggde på mycket svag juridisk grund och var en traditionell politisk process av det slag som kunde förekomma i kommunistiska länder. Harmlösa förhållanden eller händelser blev led i en konspirerande verksamhet. Samtal med släktingar och vänner blev subversiv propaganda och sammankomster i hemmen framställdes som bildandet av en hemlig organisation. I sitt försvar påpekade Izetbegović att Bosnien eller Jugoslavien överhuvudtaget inte nämns i deklARATIONEN och att han uttryckligen skriver att ett islamiskt samhälle endast kan upprättas i en stat där muslimerna utgör en majoritet av invånarna.

Ett stort antal människor förhördes eller togs i förvar under längre eller kortare

perioder. De drabbade har sagt att det närmast var slumpen som avgjorde om man skulle bli åtalad eller framträda som åklagarvitne. Domarna, som blev ovanligt hårda, väckte allvarlig kritik både i Jugoslavien och utomlands. Kanske kan man säga, vilket Izetbegović själv påpekat, att det fanns en korn av sanning i åklagarens påståenden i den meningen att det i Sarajevo och Bosnien fanns ett relativt stort antal intellektuella muslimer som var djupt engagerade i religiösa frågor och som i mer eller mindre organiserade former diskuterade hur man skulle komma till rätta med problemet att leva som muslim i ett modernt (socialistiskt) samhälle.

Den islamiska deklARATIONEN

Alija Izetbegovićs bok är en skrift på drygt hundra sidor. Till formen är det en kritisk och engagerad essä som i ett brett kulturhistoriskt och sociologiskt perspektiv diskuterar muslimernas och islams situation i dagens värld. Utgångspunkten är att de muslimska länderna befinner sig i ett förödmjukande tillstånd av stagnation och kris. I stället för att dra nytta av västerlandets vetenskap, organisationsförmåga och arbetsdisciplin, har man okritiskt anammat avarterna i väst. För att övervinna sin underlägsenhet och sitt moraliska förfall måste de muslimska länderna återvända till islam och Koranen. Koranen måste åter bli en andlig kraft och ett moraliskt rättesnöre. Förnyelsen hindras emellertid dels av de konservativa religiösa ledarna, dels av alltför västerländskt orienterade muslimer. De förra har låtit islam bli en form utan innehåll, medan de senare försöker imitera en livsform som är främmande för islams väsen.

Izetbegović uppehåller sig särskilt vid klyftan mellan de intellektuella och det enkla folket. De muslimska massorna saknar ledare och idéer som skulle kunna väcka dem ur deras passivitet. De västorienterade intellektuella har ett program, men det kan aldrig leda till den nödvändiga förnyelsen, eftersom det strider mot folkets identifikation med islam. Både de konservativa och västinfluerade gör enligt Izetbegović misstaget att betrakta islam som enbart en »religion«. Islam skiljer sig från kristendomen på ett fundamentalt sätt, eftersom den inte bara vänder sig till den enskilde individen, utan också talar om samhällets karaktär. Islam är en »enhet av religion och lag, av uppfostran och makt, ideal och intressen, andlig gemenskap och stat, vilja och kraft«. Den erbjuder därtill en helhetsvision av världen som övervinner den moderna tidens splittring mellan tro och vetande. Islam är »religion utan mysticism, och kunskap utan ateism«.

Vilken är då den islamiska ordning som måste återupprättas för att de muslimska länderna skall återfinna sig själva? Enligt Izetbegović vilar den islamiska ordningen på två fundament: samhället och staten. Utan ett samhälle där människor lever efter islams bud, finns ingen islamisk stat. En sådan stat vore hyckleri och kan endast upprätthållas med hjälp av våld. Detta innebär att den religiösa förnyelsen är ett första och nödvändigt steg om man vill skapa ett islamiskt samhälle. Samtidigt har alla religiösa rörelser i islam haft en politisk karaktär, och det islamiska samhället behöver skyddas av ett islamiskt styrelse-skick: »Den islamiska pånyttfödelsen kan inte börja utan en religiös revolution, men den kan inte framgångsrikt föras vidare och förverkligas utan en politisk revolution.«

För Izetbegović är den islamiska ordningen en form av djupare demokrati. Det rör sig om den frihet som följer av att individers handlande och samhället som helhet motsvarar folkets innersta känslor. Ett äkta islamiskt samhälle kan därför aldrig bli ett tvång, även om det till sin karaktär skulle avvika från västerlandets politiska ideal. Ett samhälle som utgår från en genuin förståelse av Koranen och en uppfostran i islams anda får vissa konsekvenser till exempel när det gäller massmedia och kultur. I ett islamiskt samhälle finns, säger Izetbegović, ingen lekmanprincip. Staten bör både ge uttryck åt och stödja religiösa moralbegrepp. Det måste, menar han, finnas en överensstämmelse mellan »TVs och minareten budskap«.

Det islamiska samhällets yttre organisation, i ekonomiska och politiska termer, är något som varje generation på nytt måste ta itu med, och Izetbegović kritiserar de länder där man förfallit till skolastiska diskussioner om hur den islamiska strafflagen skall tillämpas, i stället för att angripa den korruption och det i grunden omoraliska liv som kännetecknar det »islamiska« samhället. En viktig fråga rör de icke-muslimska minoriteternas ställning i ett islamiskt samhälle. Deras rättigheter måste respekteras, i den mån de inte skadar islam, och deklarationen hänvisar i det sammanhanget till den traditionella tolerans mot kristna och judar som har sin grund i Koranen. På samma sätt måste muslimska minoriteter i icke-islamiska samhällen ha rätt att leva och utvecklas i enlighet med islam.

Trots att Izetbegović ingenstans i sin bok nämner Jugoslavien eller Bosnien framgår det klart och tydligt att hans idéer om ett islamiskt samhälle förutsätter att det finns en muslimsk majoritet, vilket utesluter Bosnien-Hercegovina. Izetbegovićs kritiker – både i dagens Serbien och i det kommunistiska i Bosnien

VÄSTVÄRLDEN

– har emellertid ställt frågan om vad som skulle ske om muslimerna hade majoritet i Bosnien-Hercegovina, något som vid slutet av 1980-talet föreföll möjligt inom en inte alltför avlägsen framtid. Är det verkligen sant att Izetbegović inte vill upprätta en islamisk stat även i Bosnien? Borde inte det vara en logisk konsekvens av hans budskap? Till det kan sägas att politikern Izetbegović konsekvent drivit linjen att Bosnien-Hercegovina är möjligt endast som en sekulär statsbildning. Även skapandet av en icke-religiös muslimsk nationalstat är uteslutet. Visserligen är Bosnien muslimernas hemland i den meningen att de inte har någon annan stat, men det är även kroaternas och serbernas land.

Islamisk renässans

I vilken utsträckning har då den så kallade muslimska väckelsen berört Bosnien? Hur utbredda är »fundamentalistiska« strömningar? Det är sant att den islamiska gemenskapen har bedrivit en målmedveten politik som inneburit att man nu har tillgång till en välutbildad kader, djupt engagerad i arbetet på att konsolidera islam, och att det bland dessa yngre imamer säkerligen finns sympatier för islamismen. Samtidigt skall man inte överdriva inflytandet utifrån. Att idéer av denna typ slår rot är ytterst en konsekvens av att situationen i Bosnien påminner om den i andra muslimska samhällen. Som en följd av moderniseringsprocessen förändras den tidigare islamiska enhetskulturen och den inhemska traditionen konfronteras med en västlig eller västororienterad kultur som strider mot allmänt omfattade värderingar. Efter en period av snabb social förändring, som ofta innebär ökande, ibland dramatiska klasskillnader, uppstår en reaktion som vill förnya islam och som försöker lösa spänningen mellan traditionen och nya etniska och politiska identiteter. Problematiken är strukturellt densamma i Turkiet, Libanon, Iran eller det forna Jugoslavien. Gemensamt är också att förnyelsen manifesteras i en modern, ideologiserad form som för västvärlden ter sig som en säregen blandning av religion och politik.

Ett tecken på mobilisering bland de troende muslimerna är den rörelse som fick namnet »imamernas uppror«. Under 1980-talet fanns ett utbrett missnöje inom den religiösa intelligentian och bland de islamiska funktionärerna på lokal nivå. Under 1988 och 1989 höll imamer i Bosnien en serie möten med mycket stor uppslutning där de kritiserade den dåvarande ledningen för gemenskapen. Även om protesterna till en början rörde imamernas sociala situation och bristen

på inre demokrati, kom de i allt högre grad att handla om islams integritet och statens inblandning i gemenskapens inre angelägenheter. Bland annat kritiserade man valet av *reis-ul-ulema*, Husein Mujić, som utsågs 1987 efter direkt ingripande av partiet.

Missnöjet växte och tvingade fram Mujićs avgång 1989, liksom ytterligare person- och organisationsförändringar. I samband med den kommunistiska regimens sönderfall förändrades läget radikalt. Den islamiska gemenskapen fick 1990 en ny stadga där oberoendet från staten betonades och 1991 valdes den makedonske muslimen Jakub Selimovski till muslimernas överhuvud, den förste icke-bosnier som innehåft posten. Samtidigt agerade den islamiska gemenskapen politiskt på ett annat sätt än tidigare, bland annat genom att kritisera Salman Rushdies bok *Satansverseerna*. Framförallt tog man emellertid våren 1990 kraftigt avstånd från den serbiska politiken i Kosovo. Man fördömde det våld som drabbade muslimerna och kritiserade den vrångbild av islam som förekom i serbiska massmedia.

Islam var utan tvekan den religion som spelade den största politiska rollen i samband med övergången till demokrati. Våren 1990 bildades i Sarajevo det så kallade Demokratiska aktionspartiet, SDA (Stranka Demokratske Akcije), vilket i realiteten var ett rent muslimskt parti. Ledare blev Alija Izetbegovic. SDA fick snabbt ett stort antal medlemmar och växte ut till en mäktig folkrörelse bland serbokroatisktalande muslimer, inte bara i Bosnien och Sandzjakområdet, utan även i Kosovo, Makedonien, Kroatien och Slovenien. Enligt partiprogrammet gjorde man för övrigt anspråk på att representera även turkiska, albanska och makedonska muslimer. SDA:s möten, som samlade tiotusentals deltagare – ibland över hundra tusen, brukade inramas av böner och religiös musik; de gröna fanorna vajade och vissa deltagare var klädda i orientalisk dräkt.

Den specifika situationen i Bosnien och islams stora betydelse illustreras klart av den konflikt som utbröt under valkampanjen sensommaren 1990. En av SDA:s grundare och stora sponsorer, Adil Zulfikarpasić, en hemvändande politisk flykting som varit verksam som affärsman i Schweiz, där han även startat ett bosniskt forskningsinstitut, kom i konflikt med Izetbegović. Zulfikarpasić, som företrädde en mer europeiskt orienterad och sekulär hållning, hade i exilen haft goda kontakter med serbiska och kroatiska liberaler. Han och hans meningsfränder verkade till exempel för att muslimerna i Bosnien skulle anta namnet bosnjaker. Efter brytningen bildade Zulfikarpasić ett nytt icke-religiöst parti,

VÄSTVÄRLDEN

Muslimanska Bosanska Organizacija (Den muslimska bosniska organisationen, MBO), som emellertid samlade enbart någon procent av de muslimska rösterna i valet.

Valets segerherre var SDA som antas ha samlat 70 procent av de muslimska rösterna och därigenom blivit Bosnien-Hercegovinas största parti. En till synes osannolik koalition bestående av tre nationellt orienterade partier (det muslimska SDA, det kroatiska HDZ och det serbiska SDS) bildades, och Alija Izetbegović blev Bosniens president (egentligen ordförande i statspresidiet). Det var en märklig karriär för en man som vid två tillfällen dömts till långa fängelsestraff för sin muslimska hållning, och dessemellan levt ett tillbakadraget liv som jurist vid ett byggnadsföretag i Sarajevo. Lika märkligt var att Bosniens parlament inte längre sammanträdde på fredagar, och i övrigt gjorde pauser så att troende ledamöter skulle kunna förrätta sina böner.

Det finns ingen systematisk studie av islamistiska tendenser i Bosnien eller övriga delar av Jugoslavien, men utan tvivel pågår sedan mitten av 1980-talet en religiös mobilisering. Pilgrimsfärderna till Mecka ökar, de islamiska läroanstalterna måste avvisa sökande, byggandet av moskéer sker, som redan nämnts, i en allt snabbare takt. Allt fler människor »klär sig som muslimer« och överhuvudtaget är islam närvarande i samhället på ett annat sätt än tidigare.

Kriget

I vilken utsträckning är konflikten i Bosnien ett religionskrig? De jugoslaviska kommunisterna brukade hänvisa till religionen som den viktigaste faktorn bakom nationalism och etniska motsättningar. Med tanke på vad som händer i Bosnien idag kan det förefalla som om de hade rätt. Icke desto mindre är det troligen en förhastad slutsats. Undersöker man konflikterna under efterkrigstiden visar det sig att de som bar upp nationalistiska rörelser oftast var sekulariserade intellektuella och/eller sådana som tillhörde parti- och statsapparatusens högre skikt.

Man kan invända att det var naturligt att religionen spelade en mindre roll i sådana sammanhang med tanke på att de religiösa samfundet var undanträngda från det offentliga livet under större delen av den kommunistiska tiden. Detta kan i sin tur ses som en beklaglig men logisk aspekt av den jugoslaviska nationalitetspolitiken och en konsekvens av de negativa erfarenheterna från andra världskri-

get. I samband med de politiska förändringarna mot slutet av 1980-talet när kyrkor och samfund fick en större rörelsefrihet, och man överallt i det forna Jugoslavien kunde notera en religiös renässans, återkom också hatet mellan folkgrupperna.

Många står rådlösa inför konflikten i Bosnien och det kan ligga nära till hands att söka svaret i den »religiösa och kulturella bakgrunden«. Kriget och dess karaktär skulle med andra ord ytterst kunna förklaras som resultatet av fundamentala kulturskillnader, där den religiösa dimensionen spelar en framträdande roll. De religiösa och kulturella skillnaderna har bidragit till en sekellång fiendskap, som får sin oundvikliga upplösning i det som hände under andra världskriget, eller det som nu sker i Bosnien.

Det tveksamma med denna förklaringsmodell är för det första att man antar att kriget var oundvikligt. Det grundläggande problemet med ett sådant resonemang är att det som idag ter sig som orsaker till kriget lika gärna kunde ha lett till något annat. Det fanns inget ödesbestämt i den jugoslaviska statsbildningens upplösning. Man kan med utgångspunkt från samhällsvetenskapliga teorier och historiska omständigheter förklara hur det uppstod etniska spänningar och konflikter. Det är något helt annat och svårare att förklara varför motsättningarna ledde till krig, eller varför kriget blev så grymt.

Tesen om kulturskillnadernas betydelse är emellertid tveksam främst på ett annat plan. Visserligen finns ett historiskt arv av oförsonliga konflikter, men samtidigt har folken i Bosnien under långa perioder levt tillsammans i relativ grannsamja. Det var när en modern nationalism började göra sig gällande under senare delen av 1800-talet som motsättningarna blev akuta. De konflikterna kulminerade under andra världskriget som i Bosnien hade karaktär av folkmord. Poängen är att den här typen av erfarenheter inte är ständigt närvarande. Minnet av det förflutna, bilden av grannen som fiende kanske finns latent tillgänglig i attityder och stereotyper förankrade i traditionen, men den måste aktualiseras i en konkret politisk situation.

Det finns ytterligare en viktig aspekt. Idén om konstanta etniska spänningar eller religiös ofördragsamhet som skulle ha hållits i schack av den kommunistiska regimen för att sedan bryta fram med full kraft är mindre trovärdig av rent socialpsykologiska skäl. Dels har det socialistiska samhällssystemet inte kunnat styra människors attityder och värderingar, dels bortser man från den roll som kommunismen själv spelade för uppkomsten av nationalism eller förvärrandet av

etniska konflikter. I en mening är frågan om religionskrig för tidigt ställd. Innan man kan ge ett tillfredsställande svar krävs ett närmare studium av bakgrunden till konflikten och dess förlopp. Vad man kan säga idag är ungefär detta:

Om man ser till de religiösa samfundens hållning blir svaret i huvudsak nej. Ledarna för såväl de katolska och ortodoxa kyrkorna som islam har vid upprepade tillfällen pläderat för samförstånd och fred. Det vore emellertid fel att förneka att det finns en förbindelse mellan religion och nationalism. Dels möter man inom de olika samfundet militanta riktningar eller enskilda personer, ibland på hög nivå, som har spelat en framträdande roll i den etniska mobiliseringen. Det är också så att politiska makthavare har sökt stöd hos eller försökt manipulera de religiösa samfundet.

En hypotes skulle vara att religionen eller religiösa element i kulturtraditionen i första hand har spelat en indirekt roll. Religiösa symboler har blivit emblem för det »serbiska«, »kroatiska« eller »muslimska« – igenkänningstecken som förstärkt upplevelsen av samhörighet eller fungerat som katalysatorer av känslor och attityder. Ofta är det fråga om vulgära uttrycksformer i en modern massmedial inramning som snarare är exempel på en ideologiserad form av religion än på religiositet i djupare mening. Detta understryks av att det ofta är sekulariserade personer som starkast ger uttryck åt föreställningar av typen »hotet från islam«.

Framtiden

För de bosniska muslimerna är kriget en katastrof. Tiotusentals människor, kanske ännu fler, är döda eller saknade. Ett stort antal är invalider. Mer än hälften, över en miljon människor, har tvingats lämna sina hem. Många har flytt till andra länder. Detta är i sig tillräckligt och även om offren skulle visa sig vara färre än under andra världskriget, skiljer sig den pågående konflikten på en ödesdiger punkt: den systematiska och medvetna förstörelsen av det som skapat och upprätthållit människors identitet, det som för motståndaren är »heligt«. Vad som nu händer är med andra ord *etnocid* – kulturmord.

Det bosniska kulturlandskapet är sönderskjutet och nedbränt och minnena av den värld Europa lärde känna genom Ivo Andrićs böcker är för alltid borta. Moskéerna, basarkvarterens trånga gränder, de turkiska broarna, hela det samhälle som byggde på en ömtålig balans mellan kulturer och folkgrupper har raserats av kriget. Även historien utplånas. Nationalbiblioteket och statsarkivet i Sarajevo

har brunnit och ovärderliga källor till Bosniens förflutna har försvunnit i lågorna. För de bosniska muslimerna är både vardagsverkligheten och det som bar upp det religiösa livet borta. Över åttahundra moskéer är raserade, även de äldsta, vackraste och helt oersättliga, de som gav Banja Luka, Mostar eller Sarajevo deras prägel.

Den specifika Balkankultur som gjorde Bosnien till något unikt i Europa finns knappast längre. Alldeles bortsett från de religiösa och moraliska problem som enskilda och grupper ställs inför av kriget, och vilka strömningar det kommer att ge upphov till, kan man fråga sig om det är möjligt att restaurera de strukturer som var förutsättningen för en levande islam i Bosnien.

Det är idag fåfångt att spekulera i om kriget skall sprida sig till andra delar av Balkan och vad detta i så fall skulle betyda för islam som religiöst och politiskt fenomen. Dessa områden var inbegripna i en ännu inte avslutad moderniseringsprocess där religionen kunde väntas spela en betydelsefull roll. Det enda säkra är att en storkonflikt rörande Sandzjak, Kosovo och Makedonien får oöverskådliga konsekvenser. Men redan nu har förhållandet mellan västvärlden och islam påverkats.

Litteratur

För en allmän introduktion till de bosniska muslimerna se David A. Dyker, »The Ethnic Muslims of Bosnia – Some Basic Socioeconomic Data», *The Slavonic and East European Review*, 50 (1972), sid. 238–256, eller Alexander Lopasich, »Bosnian Muslims. A Search for Identity», *British Society for Middle Eastern Studies. Bulletin*, 8:2 (1981), sid. 115–125. Nationella och politiska strömningar bland de bosniska muslimerna under den österrikiska tiden diskuteras i Robert J. Donia, *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Herzegovina. 1878–1914*, East European Monographs 78 (Boulder, Colorado 1981). Ett standardverk om sociokulturell förändring och muslimsk identitet under efterkrigstiden är William Lockwood, *European Moslems. Ethnicity and Economy in Western Bosnia* (New York 1975).

Beträffande den religiösa situationen se Rudolf Grulich, »Der Islam in Jugoslawien, 1. Teil», *Glaube in der 2. Welt*, 7. Jahrg., Nr. 4, (1978) och »Der Islam in Jugoslawien 2. Teil», *Glaube in der 2. Welt*, 7. Jahrg., Nr 5, (1979), Kjell Magnusson, »Religion och nation i Jugoslavien», *Bidrag till öststatsforskningen*, 10:1 (1982), sid. 1–85, Zachary T. Irwin, »The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herzegovina», *East European Quarterly*, 17:4 (1984), sid. 437–458, Durán Khálid, »Der Islam in der Diaspora. Europa und Amerika», sid. 440–448 i *Der Islam in der Gegenwart*, Hrsgb. Werner Ende & Udo Steinback (München 1984), Irena Reuter-Hendrichs, *Der Islam in Jugoslawien*, Stiftung Wissenschaft und Politik.

VÄSTVÄRLDEN

Forschungsinstitut für Internationale Politik und Sicherheit (Ebenhausen 1988) samt Darko Tanasković, »Muslims and muslims in Former Yugoslavia, Part 1«, *East European Reporter*, May-June, 1992, sid. 13-15.

För nyare litteratur se Alexandre Popović, *L'Islam Balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen, Band 11 (Berlin 1986). Denna bok innehåller en uttömmande litteraturförteckning rörande olika aspekter av de muslimska folkgruppernas historia och nutida situation i Jugoslavien och övriga Balkanländer. En omfattande litteraturgenomgång finns även hos Smail Balic, *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt* (Köln, Weimar, Wien 1992), som i ett brett kulturhistoriskt perspektiv ger en introduktion till de bosniska muslimernas sociala, kulturella och religiösa liv. Jämför även den statsvetenskapligt orienterade *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*, Hsbg Andreas Kappeler, Gerhard Simon & Georg Brunner (Köln 1989), särskilt bidragen av Georg Brunner, »Die Stellung der Muslime in den föderativen Systemen der Sowjetunion und Jugoslawien«, sid. 155-179, Wolfgang Höpken, »Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime«, sid. 181-210, Pedro Ramet, »Die Muslime Bosniens als Nation«, sid. 107-114 och Alexandre Popović, »Islamische Bewegungen in Jugoslawien«, sid. 273-286. En utmärkt översikt av de jugoslaviska folkgruppernas historia från medeltiden till 1992 ges av Svein Mønnesland, *Før Jugoslavia og etter. Nye stater – gamle nasjoner* (Oslo 1992). Beträffande den allra senaste utvecklingen hänvisas till tidskrifterna *Südosteuropa*, *East European Reporter* och *RFE/RL Research Reports*. För en engelsk version av den islamiska deklARATIONEN se Alija Izetbegović, *The Islamic Declaration* (Sarajevo 1990). Jämför även Alija Izetbegović, *Islam between East and West* (Indianapolis 1984).

Majoritetens Islam

OM MUSLIMER UTANFÖR ARABVÄRLDEN

UTGIVEN AV

Ingvar Svanberg & David Westerlund

A R E N A

Stockholm 1994

© Respektive författare & Bokförlaget Arena 1994
Smegraf, Smedjebacken 1994
ISBN 91 7843 076 3

Innehåll

Förord · 7

CHRISTER HEDIN, INGVAR SVANBERG & DAVID WESTERLUND
Islamisk mångfald i fyra världsdelar · 11

Afrika

INGA BRANDELL

Islam och politik bland Maghrebs berber · 53

EVA EVERS ROSANDER & DAVID WESTERLUND
Marabouternas Senegal · 80

CHRISTOPHER STEED & DAVID WESTERLUND
Sufism och islamism i Nigeria · 101

BERNHARD HELANDER

Somalisk islam som världsbild och enande kraft · 122

ABDULAZIZ Y. LODHI & DAVID WESTERLUND
Afrikansk islam i Tanzania · 138

SIGVARD VON SICARD

Islams väg till Malawi · 152

Asien

JUSTIN RUDELSON & INGVAR SVANBERG
Turkiets väg mellan islam och sekularism · 171

KHALED SALIH
Islam och nationalism i Kurdistan · 191

INGVAR SVANBERG
Islam i Centralasiens nya stater. Kazakstan, Kirgizistan och Uzbekistan · 207

BO UTAS
En splittrad kultur. Iran, Afghanistan och Tadjikistan · 226

WANG JIANPING
Islam i Folkrepubliken Kina · 249

ISHTIAQ AHMED
Sydasiatisk islam. Konfrontation mellan
gamla värderingar och nya realiteter · 268

SVEN CEDERROTH
Indonesien och Malaysia. Mission, synkretism och mystik · 307

Västvärlden

KJELL MAGNUSSON
Muslimsk identitet och kulturellt folkmord i Bosnien · 333

JØRGEN S. NIELSEN
Muslimer i Storbritannien · 359

TOMAS GERHOLM
Islam i Frankrike. Från förstäderna mot centrum · 373

INGVAR SVANBERG
I väntan på moskén. Muslimer i Sverige · 391

MATTIAS GARDELL
Halvmånen och stjärnbaneret.
Islam i nordamerikansk historia och nutid · 411

Om författarna · 434

Personregister · 439

Sakregister · 444

Majoritetens Islam

Om muslimer utanför arabvärlden · Ingvar Svanberg & David Westerlund (red)

TROTS ATT MUSLIMER LEVT i vårt grannskap i århundraden torde de flesta svenskar förknippa islam med arabvärlden. Men islam är inte bara en religion för araber. Majoriteten av världens muslimer är faktiskt inte arabisktalande eller bosatta i Mellersta östern utan finns i dag över hela världen, med koncentration särskilt till Central-, Syd- och Sydostasien samt till stora delar av Afrika. Även på andra håll i Asien och inte minst på Balkanhalvön har islam gammal hävd. De sedan 1990-talets början pågående krigen i före detta Jugoslavien har givit oss en påminnelse om denna religions långa närvaro i Sydosteuropa. Med efterkrigstidens arbetskraftsinvandring, avkolonialisering och flyktingströmmar har muslimerna också blivit ett markant befolkningsinslag i Västeuropa. I Sverige är detta inslag marginellt, men på kontinenten rör det sig om miljontals människor som skall vara med och forma framtidens Europa. Även i Nordamerika finns det betydande muslimska befolkningar, ättlingar till invandrare och – i synnerhet för Förenta Staternas vidkommande – en icke obetydlig skara konvertiter.

Majoritetens islam vill lyfta fram detta faktum och komplettera bilden av den omfattande kulturella, politiska och sociala variation samt understryka den komplexitet, som kännetecknar den näst största världsreligionen. Svenska och utländska specialister behandlar islams religiösa, sociala och politiska roll i en rad afrikanska, asiatiska och västerländska länder och ger den historiska bakgrunden till dess framväxt i respektive område.

Omslagsbild: Ibrahim Abdullahi Makwari, sufiletare i Nigeria. Foto Roman Loimeier.

A R E N A

ISBN 91 7843 076 3